IJCRT.ORG ISSN : 2320-2882

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

ગુજરાતના મુસ્લિમ સમાજમાં શિક્ષણ : ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં

મલેક બુરહાના [1] પટેલ ભાવિન [2]

[1] પીએચડી સ્કૉલર,ઇતિહાસ વિભાગ ,ગુજરાત યુનિવર્સિટિ ,અમદાવાદ

[2] પીએચડી સ્કૉલર,ઇતિહાસ વિભાગ ,ગુજરાત યુનિવર્સિટિ, અમદાવાદ

ટૂંકસાર:

પ્રસ્તુત પેપરમાં ગુજરાતના મુસ્લિમ સમાજના શિક્ષણના ઇતિહાસ વિષે ચર્ચા કરી છે. પેપર ની શરૂઆતમાં ઇસ્લામ ધર્મમાં શિક્ષણ ના મહત્વ વિષે જણાવી ત્યારબાદ આગળ ગુજરાતમાં મુસ્લિમ પ્રજાના આગમન વિષે જણાવ્યુ છે.આગળ પેપર માં મખ્તબ કે જ્યાં પ્રાથમિક શિક્ષણ અપાતું અને મદ્રેસા કે જ્યાં માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ અપાતું હતું તેની ચર્ચા કરી છે.ત્યારબાદ પેપરમાં ગુજરાતના સુલતાનો મુખ્યત્વે અહમદશાહ , મહમૂદબેગડા અને મુજફ્ફર બીજાના શૈક્ષણિક કાર્યો ની માહિતી આપી છે.ત્યારબાદ મુઘલકાલ દરમિયાન ગુજરાત માં જુદી જુદી શિક્ષણ સંસ્થાઓ , લાઈબ્રેરી વગેરે ની માહિતી આપી ને આગળ બ્રિટીશકાલીન ગુજરાતમાં મુસ્લિમ પ્રજામાં ચેતના અને શિક્ષણ વિશે જણાવી પેપર સમાપ્ત કર્યું છે.

પ્રસ્તાવના

મુસ્લિમ સમાજમાં શિક્ષણનો ઇતિહાસ જાણવા માટે સૌપ્રથમ તો તે જે ધર્મ પાળે છે. તે ધર્મમાં શિક્ષણનું મહત્વ શું છે ? તે જાણવું જરૂરી છે.

આજની ૨૧મી સદીમાં ઘણા લોકો એવું માને છે કે મુસ્લિમો પોતાની કટ્ટર ધાર્મિક માન્યતાઓને લીધે શિક્ષણ મેળવતા નથી અને તેથી જ મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ પણ ઉચ્ચશિક્ષણ માટે આગળ આવતી નથી. પરંતુ માત્ર અને માત્ર જે તે મુસ્લિમ ની ‘વ્યક્તિગત માન્યતા’ને કારણે તે શિક્ષણ લેતો નથી તેની આ વ્યક્તિગત માન્યતા ઈસ્લામ સાથે સંબંધિત હોય તેવું જરૂરી નથી.

ઈસ્લામ ધર્મે પ્રારંભથી જ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને શિક્ષણને મહત્વ આપ્યું છે. જેમ કે કુરાનનો પ્રથમ શબ્દ કે જે પયંગબર સહાબ (સ.અ.વ.સ.)સમક્ષ પ્રસ્તુત થયું હતું તે હતું ‘ઈકરા’ અર્થાત્ વાંચો, જ્ઞાન મેળવો. ઉપરાંત પયંગબર સહાબ (સ.અ.વ.સ.) એ જ્ઞાન પ્રાપ્તિનુંમહત્વ દર્શાવતા કહ્યું છે કે,

સમય : પારણાથી કબર સુધી જ્ઞાન મેળવો એટલે કે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની કોઈ ચોક્કસ ઉંમર નથી હોતી. મનુષ્ય એ પોતાના મૃત્યુ સુધી જ્ઞાન મેળવવું જોઇએ.

સ્થાન : જ્ઞાન મેળવવા માટે ચીન પણ જવું પડે તો ત્યાં જાઓए અર્થાત્ જ્ઞાનને સીમા આંતરીને પણ પ્રાપ્ત કરવાનું કહ્યું છે.

લિંગ/જાતિ : જ્ઞાન પ્રાપ્તિ દરેક મુસ્લિમ માટે જરૂરી છે. અર્થાત્ લિંગ કે જાતિગત ભેદભાવ વગર જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ.

આમए ઈસ્લામમાં ઉપર મુજબ શિક્ષણए જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિશે કહેવામાં આવ્યું છે માટે એવું તો કહીજ ન શકાય કે મુસ્લિમ પોતાના ધર્મના લીધે શિક્ષણ મેળવતા નથી. મુસ્લિમોમાં શિક્ષણની સ્થિતિ જો ખરાબ હોય તો તેના માટે ધર્મ જવાબદાર નથી એ ચોક્કસ છે.

આમए મુસ્લિમોના ધર્મમાં કયાંય શિક્ષણ પ્રત્યે અણગમો દર્શાવવામાં આવ્યો નથી. ગુજરાતના મુસ્લિમ સમાજમાં શિક્ષણનો ઇતિહાસ દર્શાવવા માટે ગુજરાતમાં મુસ્લિમ સમાજ બન્યું કઇ રીતે જે દર્શાવવું જરૂરી છે.

મુસ્લિમ પ્રજાનું ગુજરાતમાં આગમન :

મુસ્લિમ સમાજના શિક્ષણની વાત કરતા પહેલાં આ સમાજનું ગુજરાતમાં આગમન કઇ રીતે થયું તે જાણવું અગત્યનું છે. આમ તો ૧૩મી સદીની અંતમાં મુસલમાનોએ ગુજરાત જીત્યું હતું. પરંતુ તેના ઘણા સમય પહેલાથી જ ગુજરાત મુસલમાનો સાથે સંપર્કમાં આવ્યું હતું. ગુજરાતના સદ્‌ભાગ્યે સારો એવો સમુદ્ર કિનારો મળ્યો છે અને તેના ઉપર ઘણા બંદરો પ્રાચીન સમયમાં પણ હતા અને મધ્યકાલીન સમયમાં પણ હતા. આ બંદરો ઉપર વેપાર અર્થે આવેલ આરબ વેપારીઓમાંથી ઘણા અહીં જ રહી ગયા હ .૨૭૩)

વિદેશમાંથી આવેલ મુસલમાનો વેપારીઓ ઉપરાંત મુસાફરોए સૈનિકો અને ધાર્મિક ઉપદેશકોના રૂપમાં પણ ગુજરાત આવ્યા અને વસ્યા હતા. ઈસુની આઠમી સદીથી માંડીને તુર્કોના આગમન સુધીના સમયમાં મોટાભાગના સૂફીઓए ફકીરો અને દરવેશો અરબસ્તાન તથા ઈરાનમાંથી સમુદ્રમાર્ગે અથવા અફઘાનિસ્તાન થઈને જમીન માર્ગેए પહાડી પ્રદેશો વટાવી મઝહબના પ્રચાર અર્થે ગુજરાતમાં આવીને વસ્યા હતા. (છોટુભાઈ નાયકए ॹમધ્યયુગીન ભારતए ભાગ-૨ए પૃ.૩૦૦) આ સિવાય ગુજરાતના બંદરો મધ્ય એશિયાए ઈરાન અને ખોરાસાન માટે ‘અબવાબ ઉલ મક્કાॹ એટલે કે મક્કાના દરવાજારૂપે હોવાથી ઘણા વિદેશી કુટુંબ મક્કા મદીનાના પવિત્ર સ્થળોથી પાછા ફરતા ગુજરાતમાં સ્થાયી વસવાટ કરતા હતા. (કરીમ મહંમદ માસ્ટરए મહાગુજરાતના મુસલમાનોए ભાગ-૧-૨ए પૃ.૫-૬) શેખ અહમદ ખટ્ટુ સહાબ આ રીતે જ ગુજરાતમાં સ્થાયી થયા હતા. સૈનિક આક્રમણથી પણ ગુજરાતમાં મુસ્લિમ પ્રજા પ્રસાર પામી હતી. ગુજરાત પર પ્રથમ મુસ્લિમ આક્રમણ ઈ.સ.૭૩૦માં સિંધના ગવર્નર જુનેદ-બિન-અબ્દ-અલ-રહમાનએ કચ્છ અને ભરૂચ પર કર્યું હતું. ત્યારબાદ બીજા મુખ્ય આક્રમણમાં ઈ.સ.૧૦૨૫માં મહંમદ ગઝનવીએ સોમનાથ પર આક્રમણ કર્યું. ઈ.સ.૧૨૯૭માં અલઉદ્દીન ખીલજીએ કર્ણદેવ વાઘેલાને હરાવીને ગુજરાતને દિલ્લી સલ્તનતનો ભાગ બનાવ્યોए ઈ.સ.૧૪૦૭માં મુઝફફરશાહ ગુજરાતનો સ્વતંત્ર સુલતાન બન્યોए ઈ.સ.૧૫૭૩માં અકબરે ગુજરાત પર વિજય પ્રાપ્ત રીને ગુજરાતને મુઘલ સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દીધો. આમए જુદા જુદા સૈનિક આક્રમણોથી કાલાંતરે ગુજરાતમાં મુસ્લિમ પ્રજા પ્રસાર પામી.

ટૂંકમાં કહીએ તો ગુજરાતમાં વિદેશી મુસલમાનો વેપાર કરવાए ધર્મનો પ્રચાર કરવા અને સૈનિકો રૂપે આવ્યા હતા. અને અહીંની કેટલીક પ્રજાએ રાજકીય લાભ ખાતર કે બળાત્કારે ઈસ્લામ ધર્મ સ્વીકાર્યું અને વિદેશથી આવેલ સૂફીए ફકીરોए દરવેશોનું ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય અને ત્યાગભાવનાથી પ્રેરાઈને પણ કેટલાકે ધર્મ પરિવર્તન કર્યું. આ રીતે બનેલા મુસ્લિમ સમાજ અનેક જ્ઞાતિ અને પેટાકોમોમાં વિભક્ત હતો. ડો.કરીમ મુહંમદ માસ્ટર એ ॹમહાગુજરાતના મુસલમાનોॹમાં ધર્માંતર કરેલ મુસલમાનોની ૭૮ જાતો ગણાવી છે. જ્યારે પ્રો.સતીશચંદ્ર મિશ્રાએ ॶडनेसपउ ब्वउउनदपजपमे पद ळनरंतंजॹ માં આવી લગભગ ૬૯ મુસ્લિમ કોમોનો

ઉલ્લેખ કર્યો છે. મહત્વની બાબત એ હતી કે મુસલમાનોના પેટાવિભાગો ધાર્મિક પાયા ઉપર નહિ પરંતુ ધંધાને અનુરૂપ બનતા જતા હતા.

ગુજરાતના મુસ્લિમ સમાજમાં શિક્ષણ : ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં

આગળ જણાવ્યું તે પ્રમાણે ૮મી સદીથી જ ગુજરાતના મુસ્લિમોના સંપર્કમાં આવ્યું હતું. આમ મુસ્લિમોના ગુજરાતના ઇતિહાસ ઘણો જૂનો અને લાંબો છે. આટલા લાંબાકાળનો ઇતિહાસ દર્શાવવા માટે ૠરિસર્ચ પેપરૠ ટૂંકુ પડે માટે ટૂંકી માહિતી આપીને તે સમયની શિક્ષણની સ્થિતિ દર્શાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. અમારો આશય આ સેમીનાર પેપરને કેલેન્ડર બનાવવાનો નથી માટે માત્ર જે તે વર્ષ દર્શાવી તે સમયની ઘટનાઓ દર્શાવી નથી. પરંતુ જે તે સમયના મુસ્લિમોમાં શિક્ષણ માટે કેવું વાતાવરણ હતું તે દર્શાવવા નીચે મુજબ અવતરણોए ઉદાહરણોનો કવિતાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે.

મધ્યકાલીન સમયમાં મુસ્લિમ સમાજમાં શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ બે પ્રકારે હતી.

;૧) મખતબ - અહીંયા પ્રાથમિક શિક્ષણ અપાતું હતું. મખતબ મોટેભાગે મસ્જિદથી સંકળાયેલા હતા.

;૨) મદ્રેસા - પ્રાથમિકથી આગળના કક્ષાનું શિક્ષણ અહીં મળતું હતું. તે સૌથી અનુકૂળ જગ્યાએ શરૂ કરવામાં આવી હતી. ઘણીવાર તે મસ્જિદ સાથે જોડાયેલી હતી તો ઘણીવાર સ્વતંત્ર મદ્રેસા પણ હતા.

મખતબ અને મદ્રેસા આવા નામ વાંચીને વિચાર આવતું હશે કે અહીં તો માત્ર ધાર્મિક જ્ઞાન જ મળતું હશે પરંતુ થોડું ઊંડાણથી વિચાર કરો ૧૦મી થી ૧૪મી સદી સુધી દુનિયાના ઘણા ભાગોમાં મુસ્લિમ વૈજ્ઞાનિકોए લેખકોए ચિંતકો થઇ ગયા તે બધાએ કયાંથી શિક્ષણ લીધું હતું. તે બધાએ આ મદ્રેસામા થી જ શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. મદ્રેસાઓમાં માત્ર ધર્મ પૂરતું જ શિક્ષણ નહોતું આપવામાં આપવું. અભ્યાસક્રમ કે પાઠ્યક્રમ ના મધ્યમાં કુરાન હોવા છતાંય વ્યાકરણए ધર્મનિરપેક્ષ કવિતાઓए પયંગબર સાહેબ સાથે સંકળાયેલ કેટલીક વાર્તાઓ અને અંકગણિતના કાયદા શીખવવામાં આવતા હતા. **(क्तर्णपहनकपद क्मेंपए ब्मदजमत व ि्प्सिंउपब स्मंतदपदहए चच 5.7)**

તે સમયે ચોક્કસ ઉંમરે બાળકમાં શિક્ષણનું સંચાર કરવાની શરૂઆત થતી હતી.

ष्जीम डनहींस च्तपदबमे पद च्नतजपबनसंत इमहंद मकनबंजपवद ´ज जीम ´हम व ि विनत लमंतेए विनत उवदजी ´दक विनत कंलेз ठंइनत `मदज भ्नउंलनद जव उंकंतें ´ज जीम ´हम व ि विनत लमंते विनत उवदजो ´दक विनत कंलेष ;डवीकर्णैपिह न्ररु´उंदए च्तवइसमउे व ि उपदवतपजपमे मकनबंजपवद पद पदकपं च्25द्ध

આ સિવાય જહાંગીર અને શાહજહાં ને પણ આ જ ઉંમરે શિક્ષણ આપવાની શરૂઆત કરી હોવાના ઉલ્લેખો છે. આમए એક ચોક્કસ ઉંમરે શિક્ષણની શરૂઆત થતી હતી.

ગુજરાતના સુલતાનો અને મુઘલકાળ દરમિયાન ગુજરાતના વાઈસરોયએ પ્રજામાં શિક્ષણના પ્રસાર માટે સંસ્થાઓ સ્થાપી હતી. આ સંસ્થાઓ તેમણે આ સંસ્થાઓના નિભાવ માટે દાન આપ્યા હતાए કેટલાક વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપવા ઈનામો પણ આપ્યા હતા. તેમજ બાળકોએ ઘણીવાર સ્કોલરશીપ પણ અપાતી. આ બધી બાબતો નીચેના ઉલ્લેખો દ્વારા સમજીએ.

અસલ હિંદુસ્તાની નસ્લથી ઉત્પન્ન થયેલાં બાળકોને ૠબયાસરાૠ કહેવામાં આવતા. બયાસરા એટલે ૠબે જુદી નસલનાં સ્ત્રી પુરુષ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ ઔલાદૠ આવા બાળકો માટે તાલીમની જુદી વ્યવસ્થા જરૂરી હતી. અને તેથી એમને માટે દરેક સ્થળે મદ્રેસાની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. સુલતાન અહમદશાહ-૧ના સમયમાં ઘણી મદ્રેસા સ્થાપવામાં આવી હતી. (હરિપ્રસાદશાસ્ત્રી ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસए ભાગ-૫ए પૃ.૨૭૫ए૨૭૬) આ સિવાયના ગુજરાતના બીજા સુલતાનોએ પણ

પોત-પોતાના સમયમાં મદ્રેસાઓ સ્થાપ્યા હતા. મૌલાના સૈયદ અબુઝફર નદવી સાહેબએ ગુજરાતમાં સ્થાપેલ નામ અને તેનો ટૂંકો પરિચય પોતાના પુસ્તકમાં આપ્યું છે. મુઘલકાળમાં પણ કેટલાક મદ્રેસાઓ વિકાસ પામ્યા હતા. તેમાંથી કેટલાક મદ્રેસા ઘણી ખ્યાતિ પામ્યા હતા. પાટણમાં આવેલ ₹ફૈઝ-સફા₹ નામની મદ્રેસા એક મસ્જિદ સાથે સંકળાયેલ હતું અને પ્રખ્યાત હતું.

જ્ઞાન માટે જરૂરી એવા કેટલાક પુસ્તકાલયો પણ મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં હતા. જેમ કેए ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર મુસ્લિમ હકૂમત સ્થપાયા બાદ અનેક વિદ્વાનો અને મહાત્માઓ ગુજરાતમાં આવ્યા હતા. એમના સંગતના લીધે સુલતાન અહેમદશાહે એક પુસ્તકાલય શરૂ કર્યું હતું. આ સિવાય અમદાવાદમાં શાહઆલમए સરખેજए ઉસ્માનપુરા કે જયાં સૂફીए સંતોની વસાહત હતી. ત્યાં તેમની પોતાની લાયબ્રેરી પણ હતી. જો કે ગુજરાતની પ્રથમ મુસ્લિમ લાયબ્રેરી પાટણની જામા મસ્જિદમાં મૌલાના યાકુબની લાયબ્રેરી હતી. પાટણમાં બીજા મૌલાનાઓની પણ પોતાની લાયબ્રેરી હતી. મૌલાના મહંમદની લાયબ્રેરીए મૌલાના અહમદની લાયબ્રેરીए ;મૌલાના શબ્દ એ મખતબના શિક્ષક માટે વપરાતો હતો) એમ.કુરેશીએ પોતાના પુસ્તકમાં ગુજરાતની ઘણી લાયબ્રેરીઓનો શહેર પ્રમાણે ઉલ્લેખ આપ્યો છે.

તે સમયની સરકાર જ્ઞાનના પ્રચાર માટે નાણા ફાળવતી હતી જેના કેટલાક ઉદાહરણો

जीम ँजनकमदजे सपअपदह पद जीम उंकंतेी वŐŐ ृरपीनककपद ृमतम हपअमद ंद ंससवूंदबम व ि तेण1.4.0 चमत कंल तिवउ जीम संदहमत हतंदजे व िंसजंद ॥उंकश्े उंनेवसमनउण् जीपे ृ ृ ेजवचचमक ृीद जीम उंबीपदमतल व ि जीम हवअमतदउमदज ृ जीतवूद वनज व ि हमंत विससवूपदह जीम डंतंजीं तपके पद ळनरंतंजण ;डण ।ण्फनतंपेीपए वउम ेचमवजे व ि उनेसपउ म्कनबंजपवदए च्ण146द्ध

અહમદશાહ સિવાય બીજો ગુજરાતી સુલતાન હતો, મહમૂદ ત્રીજા કે જેણે શિક્ષણ માટે અનેક દાનો કર્યા હતા. તેણે ખંભાત પાસેના કેટલાક ગામોની આવક મદ્રેસાના નિભાવ માટે નિયત કરી હતી. મુઘલોના સમયમાં પણ શિક્ષણ માટે દાન અપાતું હતું. જહાંગીર એ બિનવારસી મિલકતો મદ્રેસા બાંધવા અને સમરાવવા માટે વાપરવાનું ફરમાન કર્યું હતું. ગુજરાતના વાઈસરોય એવા શેખ ફરીદ કે જે મુર્તુઝાખાનની ઉપાધિ ધરાવતા હતા તે પણ ઘણા ઉદાર હાથે દાન આપતા હતા. તે જહાંગીરના દરબારી હતા. તેમણે પોતાના ઘરકામ કરનાર કર્મચારીઓમાં બાળકોના શિક્ષણ માટે શિક્ષકો નીમ્યા હતા અને તે પોતે તે શિક્ષકોને પગાર આપતો હતો.

ગુજરાતના દીવાન મહરમતખાનના હુકમથી પ્રાથમિક શિક્ષણની માંડીને ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવતા દરેક વિદ્યાર્થીને શિક્ષકની ભલામણ પ્રમાણે સદરની પરવાનગીથી આર્થિક મદદ આપવામાં આવતી હતી. ઈ.સ.૧૬૯૭માં અક્રમુદ્દીનખાને અમદાવાદમાં ૧एર૪एooo રૂ.ના ખર્ચેમદ્રેસાની સ્થાપના કરી હતી. ઔરંગઝેબએ આ મદ્રેસાના નિભાવ માટે કડી અને અમદાવાદના બે ગામ આપ્યા હતા. (શિવપ્રસાદ રોજગારए ગુજરાતનો કેળવણીનો ઇતિહાસएપૃ.ર૮)

આમए મધ્યકાલીન ગુજરાતના મુસ્લિમ સમાજના શિક્ષણની સ્થિતિ વિશે કહી શકાય કે શિક્ષણ મેળવવા માટે સંસ્થાઓ રૂપે મખતબ અને મદ્રેસા હતા. જ્ઞાનમાં વધારો કરવા માટે લાયબ્રેરી હતી. તેમજ જ્ઞાન મેળવવામાં આર્થિક મુશ્કેલી ન આવે તે માટે સંસ્થાઓને દાન અપાતુंए શિક્ષકો-વિદ્વાનોને ઈનામ દ્વારા ઉત્તેજન અપાતું અને યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિ આપીને જ્ઞાન પ્રાપ્તિને ઉત્તેજન આપવામાં આવતું હતું. જો કે અહીંયા ખામીએ રહી જાય છે કે ચોક્કસ આંકડાઓની માહિતીના અભાવે કેટલા લોકો શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરતા હતાए કેટલા લોકો કેટલું શિક્ષણ મેળવતા તે તથ્યો કહી શકાતા નથી. માત્ર શિક્ષણ મેળવવા માટે જે વાતાવરણ આપવામાં આવતું હતું તેની જ માહિતી મળે છે.

- **બ્રિટિશકાળમાં ગુજરાતના મુસ્લિમ સમાજમાં શિક્ષણ**

૧૯મી સદીના બીજા દાયકામાં અંગ્રેજોએ ગુજરાત જીતી લીધું. બ્રિટિશ આધિપત્ય હેઠળના ગુજરાતમાં શિક્ષણક્ષેત્રે કેટલાક પરિવર્તનો થયા તેમાં મુખ્ય હતું. શૈક્ષણિક માળખાની રૂપરેખા નક્કી થઈ અને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન આ બંને વિશે માહિતી નીચે પ્રમાણે આપી શકાય.

- **શૈક્ષણિક માળખાની રૂપરેખા**

. **ગુજરાતનું શૈક્ષણિક માળખું આ મુજબ રચાયું હતું.**

;૧) પ્રાથમિક શાળાઓ સાત ધોરણ સુધી દેશી શિક્ષણ આપતી હતી. (આ શાળાઓ ગુજરાતીમાં ભણાવતી હતી.)

;૨) એંગ્લો-વર્નાક્યુલર મિડલ સ્કૂલ કે જ્યાં પ્રાથમિક કક્ષા પછીના ત્રણ વર્ષો માટે અંગ્રેજીને એક વિષય તરીકે દાખલ કરવામાં આવ્યું.

;૩) હાઈસ્કૂલ કે જ્યાં ચાર વર્ષો સુધી વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજીને એક વિષય તરીકે નહિ પરંતુ બીજા બધા વિષયો પણ અંગ્રેજીમાં શીખી મેટ્રિક્યુલેશનનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરતા.

;૪) મેટ્રિક્યુલેશન પછી વિદ્યાર્થી યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ માટે પાત્ર થતો હતો.

- **શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન**

;૧) ઈ.સ.૧૮૪૦ સુધી શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન નેતૃત્વ એજ્યુકેશન સોસાયટી કે સરકારી અમલદારए આગેવાન ખાનગી વ્યક્તિ કે મિશનરીઓ મારફત થતું.

;૨) ઈ.સ.૧૮૪૦ થી ઈ.સ.૧૮૫૫ સુધી સરકાર શિક્ષણ પ્રવૃત્તિઓનું નિયંત્રણ એક અધિકૃત બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન દ્વારા કરતી હતી.

;૩) ઈ.સ.૧૮૫૫થી શિક્ષણના વિકાસ અને નિયમન માટે ડાયરેક્ટર ઓફ એજ્યુકેશન અને દરેક જિલ્લાની શાળાઓની મુલાકાત લેનારાઓ અને શિક્ષણ નિરીક્ષકોએ હવાલો સંભાળી લીધું.

જો કે બ્રિટીશકાલીન ગુજરાતમાં ઉપર પ્રમાણે શિક્ષણ માટે વ્યવસ્થિત સંચાલન અને શિક્ષણની તકો સમાન રીતે ઉપલબ્ધ હોવા છતાંય મુસ્લિમ પ્રજામાં શિક્ષણનું પ્રમાણ બગડ્યું હતું. તે વિશેના કેટલાક દૃષ્ટાંતો ડા.મકરંદ મહેતા સાહેબ એ તે સમયના સામાયિકો ञबुद्धिप्रકાશञ માંથી આપ્યા છે. જેમ કેए એપ્રિલ ૧૮૬૯ના બુદ્ધિપ્રકાશના અંકમાં શેખમિયાં બડામિયા નામના મેટ્રિક થયેલા અમદાવાદના એક શિક્ષકે ञમુસલમાનોની પડતી વિશેञ નામનો લેખ લખ્યો હતોए તેમણે મુસ્લિમોને ઉદ્દેશીને લખ્યું :

ञઅરે ભાઈઓ તમે એક વખતે હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કરતા હતા. તમારી આટલી બધી પડતી શી રીતે થઈ द ખરેખર તેમાં વાંક તમારો જ છે કે તમે ભણીગણીને નોકરી કે ધંધો કરતા નથી. આ શહેરની હાઈસ્કૂલોમાં પણ માત્ર ત્રણ ચાર મુસલમાનો જ ભણે છે.ઘણાંને મોઢેથી મેં એમ સાંભળ્યું છે કે આપણે અંગ્રેજી ભાષા અને પશ્ચિમની વિદ્યાઓ શીખીને શું કામ છે द પણ તે મોટી ભૂલ છે.ञ

શેખમીયાં બડામીયાંના ઉપરોક્ત શબ્દોથી દેખાઈ આવે છે કે નવા શૈક્ષણિક માળખા પ્રમાણે જે અંગ્રેજી ભાષા અને પશ્ચિમી વિદ્યા આપવાની શરૂઆત થઈ હતી તે પ્રાપ્ત કરવાના વિરોધમાં હતું. મુસ્લિમ સમાજ અને તેથી તે સમયે હાઇસ્કૂલ કે જયાં અંગ્રેજી ભાષામાં જ જ્ઞાન આપવામાં આવતું તેમાં આ સમાજના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઓછી થવા લાગી અને આગળ જતા તેમની પડતી થવા લાગી.

ष्छपदजममदज ब्मदजनंतलष नामना ઇંગ્લેન્ડથી પ્રસિદ્ધ થતા અંગ્રેજી સામયિકમાં અમીર અલી નામના બૌદ્ધિકે श्ज्ञ्सपहीज वा ि प्दकपंद डनेसपउेश નામનો એક લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો. એક મુસ્લિમ એ આનો ગુજરાતી અનુવાદ નવેમ્બરए ૧૮૮૩ના બુદ્ધિપ્રકાશના અંકમાં છપાવ્યું હતું. જે મુજબए ष्हिंदુઓની જેમ મુસલમાનોએ ભણી ગણીને શિક્ષકए વકીલ અને દાક્તર બનવું જોઈએ. અને સરાકરી નોકરીઓ પણ હાંસલ કરવી જોઈએ. અંગ્રેજોએ ભણવાની તક તો બંને કોમો માટે એકસરખી આપી હોવા છતાંય તમે નવી શિક્ષણ વ્યવસ્થાનો લાભ કેમ લેતા નથી.ष

આ શબ્દો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અંગ્રેજોએ શિક્ષણ માટે સમાન તક આપી હોવા છતાંય મુસ્લિમો અંગ્રેજોની આ નવી શિક્ષણ વ્યવસ્થાનો લાભ લેવા માંગતા નહતા.

જો કે આનો મતલબ એ નથી કે મુસ્લિમો શિક્ષણ પ્રત્યે અરૂચિ ધરાવતા થઈ ગયા હતા. તે સમયે ઘણી ઉર્દૂશાળાઓ સ્થપાઇ હતી કે જયાં નવાં વિચારોનું શિક્ષણ લેતા હતા. ઈ.સ.૧૮૬૨માં પ્રિન્સિપલ સદર અમીન અને કેળવણીકાર ગુલામ મોહિનુદ્દીને અમદાવાદમાં સૌપ્રથમ ઉર્દૂશાળા શરૂ કરી. તેમાં અંગ્રેજીए ગુજરાતી અને ઉર્દૂભાષાઓ ઉપરાંત ઇતિહાસए ભૂગોળए સાયન્સ અને ગણિતના અભ્યાસક્રમો હતા. (ડૉ.મકંરદ મહેતાए ઇતિહાસए સમાજ અને સાહિત્યમાં ગુજરાતए પૃ.૧૦૧) ત્યારબાદ બીજી ત્રણ આવી શાળાઓ પણ શરૂ થઈ તેમાંની એક મુસ્લિમ કન્યાઓ માટે હતી. ઉર્દૂશાળામાં ભણેલા વિદ્યાર્થીઓ નવી પદ્ધતિથી વિચાર કરતા થયા છે. અને કેટલાક તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ અમદાવાદ અને ગામડાઓમાં શિક્ષકની નોકરી પ્રાપ્ત કરતા જાય છે.(ડૉ.મકરંદ મહેતાए ઉપરોક્તए પૃ.૧૦૧)

ઉપરના બંને પ્રકારના ઉલ્લેખ પરથી જણાઇ આવે છે કે મુસ્લિમ પ્રજા શિક્ષણ તો લેતી જ હતી પરંતુ તેમનો ઝૂકાવ ઉર્દૂશાળા પ્રત્યે હતો. ઉર્દૂશાળામાં પણ તે નવા વિચારો અપનાવતી જ હતી. માત્ર તેમની ઉદાસીનતા તે સમયે અંગ્રેજી શિક્ષણ પ્રત્યે હતી તે સમયની સરકારી નોકરીઓમાં અંગ્રેજોનું જ્ઞાન અને પલટાતા જતા સમયને અનુકૂળ શિક્ષણ જરૂરી હતું અને આવું શિક્ષણ આપવા માટે પહેલ કરનાર એવી સંસ્થા કે જે હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાનું પ્રતીક પણ હતી તે અંજુમન-એ-ઇસ્લામનું અહીંયા ઉલ્લેખ કરવું આવશ્યક છે.

ઈ.સ.૧૮૮૪માં અમદાવાદમાં ખાનસાહેબ બહાઉદ્દીન બાવામિયાંए બુરહાનુદ્દીન અબુલમિયાંए નનામિયાં રસુલમિયાંए લાલશંકર ઉમિયાશંકર અને મહિપતરામ રૂપરામ એ મળીને श्अंજુમન-એ-ઈસ્લામश નામની સંસ્થા શરૂ કરી. આ શાળા મુસ્લિમોમાં શિક્ષણને ઉત્તેજન આપવા માટે શરૂ થઈ હતી જો કે તેના પ્રથમ ત્રણ સેક્રેટરી મહીપતરામए લાલશંકર અને રમણભાઇ નીલકંઠ હિંદુ હતા અને તેથી જ તો આ સંસ્થાને હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાનું પ્રતીક કહી શકાય. આ સંસ્થાના મુખ્ય ઉદ્દેશો નીચે મુજબ હતા.

;૧) મુસ્લિમ વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓને માટે આધુનિક અને પલટાતા જતા સમયને અનુરૂપ શિક્ષણ આપવું.

;૨) હિંદુઓ અને પારસીઓની જેમ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના श्કાઉન્સિલરોश તરીકે જેમની કામ કરવાની ઈચ્છા હોય તેમને ઉત્તેજન આપવું.

;૩) હિંદુ અને મુસલમાન કોમો વચ્ચેનો સદ્ભાવ કેળવવાના પ્રયાસો કરવા.

ગુજરાતના તે સમયના બૌદ્ધિક આગેવાનોની જેમ જ દેશી રજવાડાઓએ પણ મુસ્લિમ પ્રજાના શિક્ષણ માટે ટેકો આપ્યો હતો. જેમ કે અંજુમન-એ-ઈસ્લામની પ્રવૃત્તિનો વિકાસ થતા નવો મકાન બાંધવાની જરૂર પડી અને આ માટે જૂનાગઢના દીવાન બહાઉદ્દીન એ રૂ.૬૯૦૦૦ દાનમાં આપ્યા હતા. આ જ દીવાનની યાદમાં જૂનાગઢના નવાબ રસૂલખાનજીએ ઈ.સ.૧૯૦૦માં જૂનાગઢમાં બહાઉદ્દીન કોલેજની સ્થાપના કરી હતી.

આમ૯ બ્રિટિશકાલીન ગુજરાતમાં મુસ્લિમ શિક્ષણ વિશે ઉપરના દૃષ્ટાંતો આપીને શિક્ષણ પ્રત્યે તે સમયના મુસ્લિમ પ્રજામાં કેવો માહોલ હતો તે દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અહીં તે સમયે ઘણીશાળા૯ કોલેજ૯ ટ્રસ્ટ બન્યા હતા તે દરેકનો ઉલ્લેખ શક્ય નથી તેમજ દરેક જિલ્લા અને દેશી રજવાડાઓમાં પણ શિક્ષણ વિશે પગલા લેવાયા હશે તે દરેકે દરેકનો પણ ઉલ્લેખ કર્યા વગર માત્ર તે સમયના કેટલાક અવતરણો આપીને શિક્ષણ વિશેની તત્કાલીન સ્થિતિ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

- **ઉપસંહાર**

ઉપર્યુક્ત ચર્ચા પછી કહી શકાય છે કે મધ્યકાળમાં ગુજરાતના મુસ્લિમો માટે તે સમયની જરૂરિયાતને અનુસાર શિક્ષણ પ્રાપ્ત હતું. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે ઉપયોગી અને જરૂરી એવી શિક્ષણ સંસ્થાઓ હતી અને શાસકોનો પણ સહકાર હતો જા કે અંગ્રેજોના ગુજરાતમાં આગમન બાદ પરિસ્થિતિ બદલાઈ૯ નવી શિક્ષણ વ્યવસ્થા શરૂ થઈ. કેટલાક ઉદાહરણો દર્શાવે છે કે મુસ્લિમ પ્રજા તે સમયમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ પ્રત્યે ઉદાસીન હતી તો કેટલાક ઉદાહરણ દર્શાવે છે કે ઉર્દૂશાળાઓ દ્વારા પણ મુસ્લિમો શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરતા જ હતા. પરંતુ ચોક્કસ આંકડાઓના અભાવે આપણે સાક્ષરતાનું પ્રમાણ૯ ડ્રોપ આઉટ રેશિયો કે પ્રાથમિક૯ માધ્યમિક૯ ઉચ્ચતર શિક્ષણમાં મુસ્લિમ પ્રજાના સ્થાનની તે સમયની માહિતી આપી શકાય નહિ.